

Грищук О.М.

М'ЯСНА НАПУТНЯ ЇЖА В ПОХОВАННЯХ ДНІПРО-ДОНСЬКОЇ БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Реферат: Статтю присвячено характеристиці й оцінці практики покладання до могили м'ясної напутньої їжі в системі поховальної обрядовості людності дніпро-донської бабинської культури. Насамперед, розглянуто рештки виявлених у захороненнях кісток тварин у поєднанні з іншими характеристиками: особливостями спорудження кургану, рештками небіжчика, іншим інвентарним супроводом. До решток ритуальної їжі було віднесено кістки великої та дрібної рогатої худоби у вигляді хребта, ноги, лопатки, ребер. Наведено статистичні данні по похованнях: статеві-вікова приналежність, різновиди інвентарю тощо. Зроблено висновок щодо приналежності небіжчиків, які супроводжувалися м'ясною напутньою їжею, до непересічних представників бабинської громади.

Ключові слова: доба бронзи, дніпро-донська бабинська культура, поховальна обрядовість, м'ясна напутня їжа, соціальна диференціація.

Вступ. Серед різноманітного реманенту та культових речей в похованнях доби бронзи в різній кількості трапляються кістки тварин. За результатами досліджень археозоологів, у більшості своїй вони належать дрібній або великій рогатій худобі – вівцям, козам або бикам (коровам). Традиційно такий елемент поховального обряду пов'язують із практикою забезпечення померлого всім необхідним для мандрівки до світу мертвих, де в якості одного з пунктів вдалого переходу фігурує наявність напутньої їжі. На рівні археологізованих решток фіксуються ті частини м'яса, які краще зберіглися впродовж тисячоліть в умовах природної консервації поховання, а саме кістки зі складу колишньої м'ясної їжі. Для доби бронзи наявність елементів напутньої їжі є поширеною серед різних культур. Не є винятком і дніпро-донська бабинська культура, носії якої мешкали на теренах сучасних України та Росії у фінальному періоді середньої бронзи. Враховуючи, що ця тематика достатньо слабо представлена в сучасних дослідженнях, доречним було б звернути на неї увагу, дослідивши ритуал покладання їжі в рамках однієї з найяскравіших культур Бабинського кола.

Історіографія. Кісткові рештки тварин у похованнях різних археологічних культур – це об'єкт, якому в наукових розробках дослідниками не завжди приділяється належна увага, як на рівні всебічної характеристики в обрядовому контексті, так і його формам та можливій інтерпретації. Фахівці неоднаковою мірою розкривають інформаційний потенціал цієї категорії археологічних джерел. Частина праць зосереджена на факті документування кісток в похованнях, а інша – на варіантах їх можливого тлумачення в системі ритуальних дій та поховальної обрядовості. В цьому сенсі не є винятком і поховальні пам'ятки культурного кола Бабине. Не можна сказати, що ця тема взагалі не висвітлюється в сучасній історіографії, бо є низка праць, в яких решткам тварин приділено певну увагу. Більшість з них приділяє увагу не формальній характеристиці матеріалів – їх кількості, виду, локалізації, статистичним показникам та кореляції з іншим інвентарем, а можливостям їх трактування. Інтерпретації кісток тварин в похованнях доби бронзи були запропоновані І.О. Післарієм [Писларий 1991], С.С. Березанською [Березанская 1982], І.Ф. Ковальновою [Ковалёва 1981; 1989], Р.О. Литвиненком [Литвиненко 2004; 2006; 2007; 2009], В.В. Цимідановим [Цимиданов 2004] та ін. Серед дослідників саме Р.О. Литвиненко наголосив, що до напутньої м'ясної їжі слід долучати далеко не всі категорії кісток з поховання. Зокрема з категорії «їжі» мають бути виключені ритуальні набори у вигляді голови та обрубаних ніг великих і дрібних копитних. З м'ясною їжею варто пов'язувати лише дрібні кістки тварин, які перебувають у безпосередній близькості від небіжчика [Литвиненко 2006, с. 177-178]. Покладання їжі померлому майже у всіх випадках розглядається як елемент проводів до потойбічного світу або своєрідне жертвоприношення. Аналіз історіографії засвідчує, що саме об'єктам, які розглядаються в якості напутньої їжі, на відміну від жертвовно-ритуальних об'єктів, приділяється недостатньо уваги. Тому ми й вирішили привернути увагу до них в цьому дослідженні. Порівняно з

ритуально-жертвними рештками, м'ясна їжа трапляється в похованнях менше. Імовірно пояснення такої частотності й буде запропоноване далі.

Джерела й методика дослідження. Загальна кількість доступних авторці дніпро-донських бабинських поховань становить 1258. Опрацювавши їх зазначену кількість і проаналізувавши наявність та локалізацію кісток тварин у похованнях, було визначено ряд критеріїв, за якими визначалась приналежність їх саме до напутньої їжі. По-перше, до неї було віднесено лише ті кістки тварин, які перебували безпосередньо в поховальній камері, неподалік від небіжчика. Сюди не увійшли знахідки, що розміщувались за межами могили: на перекритті чи в межах курганного насипу, які могли вказувати на проведення тризни або інших ритуальних дій. По-друге, в дослідженні не враховувались т.з. «шкури» – набори з черепа і чотирьох кінцівок рогатої худоби. Цю категорію інвентарю доречніше було б віднести до «супровідних тварин». За таким самим принципом до цієї ж категорії увійшли кістки нижньої частини кінцівок, «ноги», у кількості більше однієї, що також на одному з етапів розвитку світоглядних уявлень могли символізувати «супровідну тварину», а не «напутню їжу». В разі, коли померлого було покладено до дерев'яної рами, не враховувалась локалізація кісток поза нею. Така віддаленість кісток тварин від тіла свідчить, вірогідніше за все, про інші ритуальні дії. По-третє, до вибірки не увійшли астрагали або бабки, які, хоч і є кістками тварин, проте належать до іншої категорії поховального приданого, що зазвичай пов'язують з ритуальною або гральною сферами. Таким чином, безпосередньо до решток «напутньої їжі» було віднесено наступні категорії кісток: хребти, ребра, лопатки, поодинокі кінцівки та інші дрібні кістки. В одному випадку (Новолакедемонівка п. 10, Ростовська обл.) фігурують кістки риби [Ильюков, Казакова 1988, с. 53-55].

В ході дослідження, для з'ясування взаємозв'язку між наявністю м'ясної їжі та інших елементів поховального обряду в могилі, було застосовано методи математичної статистики й кореляції. Також проаналізовано залежність досліджуваної категорії від статі, віку, регіону та рівня трудовитрат, сконцентрованих у зведенні над похованнями курганних насипів/досипок.

Дослідження. Зі загальної кількості матеріалів поховань лише в 65 з них було знайдено кістки тварин, які, на нашу думку, доречним було б інтерпретувати в якості решток м'ясної напутньої їжі. Це приблизно 5,16% для поховань ДДБК. Така цифра виявляється достатньо незначною для того щоб казати про загальнопоширену традицію покладання м'яса покійному.

Традиція покладання кісток тварин в якості напутньої їжі тяжіє до території, яка вважається осередком бабинської культурогенези, а саме – терен сучасних Донецької, Луганської та Дніпропетровської областей. Тут концентрується найбільша кількість таких поховань. Зокрема, статистика поховань географічно зі Сходу на Захід виглядає наступним чином: Російська Федерація, Ростовська обл. – 10 поховань; Україна, Луганська обл. – 12, Донецька – 15, Харківська – 2, Дніпропетровська – 12, Запорізька – 3, Херсонська – 1, Миколаївська – 1, Полтавська – 7, Кіровоградська – 1, Одеська – 1 (табл. 1).

У більшості випадків – 37 (56,9%) частину туші, з якої було вирізано шмат м'яса, не вдалося ідентифікувати, ймовірно, через поганий стан збереженості кісток. Натомість, за наявними фрагментами констатується їх перебування в похованні. Розміщення таких кісток відносно небіжчика було різним: 3 випадки – біля колін, 3 – біля голови, 2 – за спиною, 2 – попереду, 1 – біля ніг, 1 – біля долонь.

В 11 випадках (16,9%) – до могили покладено хребет тварини і лише в 3 із них він не супроводжується іншими кістками. У 4 випадках, разом з рештками хребта, представлено «шкуру», яка локалізується сепаратно – за рамою, біля краю ями або на викиді з неї. В одному випадку хребет в могилі сполучався з черепом на перекритті, а ще в одному – з ногами бика. Загалом хребці в похованнях належать як дрібній, так і великій рогатій худобі. У 2 випадках хребці локалізувалися в ногах померлого, а в одному – за його спиною.

Область	Чоловічі		Жіночі		Дитячі/Підліткові		Невизначені (дорослі)		Разом поховань	
	Кількість	Питома вага (%)	Кількість	Питома вага (%)	Кількість	Питома вага (%)	Кількість	Питома вага (%)	Кількість	Питома вага (%)
Ростовська	3	4,7	4	6,1	1	1,5	2	3,1	10	15,4
Луганська	1	1,5	2	3,1	2	3,1	7	10,7	12	18,4
Донецька	1	1,5	-	-	5	7,7	9	14	15	23,2
Харківська	-	-	-	-	-	-	2	3,1	2	3,1
Дніпропетровська	-	-	-	-	-	-	12	18,4	12	18,4
Запорізька	1	1,5	-	-	-	-	2	3,1	3	4,7
Херсонська	-	-	-	-	-	-	1	1,5	1	1,5
Миколаївська	-	-	1	1,5	-	-	-	-	1	1,5
Полтавська	-	-	3	4,7	2	3,1	2	3,1	7	10,7
Кіровоградська	-	-	-	-	1	1,5	-	-	1	1,5
Одеська	1	1,5	-	-	-	-	-	-	1	1,5
Разом	7	10,7	10	15,4	11	16,9	37	57	65	100%

Табл. 1. Показники статевікової диференціації поховань з кістками тварин по областях

В 7 випадках (10,7%) в похованні було знайдено по одній нозі. Тут простежується традиція покладати кінцівки різних тварин – свині, вівці, великої рогатої худоби й навіть оленя. Також практикувались варіанти покладання ніг разом з хребтом або шкурою.

У 3 випадках (4,61%) в похованнях трапляється лопатка тварини. Бабинські поховання з лопаткою було відкрито на теренах кількох областей – Дніпропетровської, Луганської та Ростовської. У двох похованнях це були кістки дрібної рогатої худоби (барана або вівці), в одному – бика.

До останньої виокремленої категорії кісток належать ребра тварин, що трапилися у 3 випадках (4,61%), в одному з яких рештки було визначено, як приналежні вівці. В одному випадку ребро лежало біля колін померлого. У двох випадках кістки супроводжувалися іншими частинами туші – лопаткою та ногами.

На ранніх етапах ДДБК в поховальній обрядовості простежується статеву диференціація. Вперше ця закономірність була помічена В.В. Отрощенко [Отрощенко 1992]. Спираючись на існуючі в сучасній науці розробки з визначення гендерних маркерів у поховальному обряді бабинських культур, Р.О. Литвиненком було розроблено критерії статево-вікової ідентифікації для ДДБК, як абсолютні так і за тенденцією [Литвиненко 2007]. Тому стає можливим визначати чоловічі чи жіночі поховання за поховальною обрядовістю, а саме – особливостями тілопокладання. Чоловічі поховання визначаються положенням тіла на лівому боці, головою до заходу, а жіночі – на правому боці, головою до сходу. На пізніших етапах розвитку ДДБК ця бінарна опозиція зникає, і визначити стать небіжчика стає можливим лише за антропологічними даними. Тому в подальшому при гендерному аналізі матеріалу ми спиралися як на антропологічні визначення, так і на обрядово-інвентарні критерії статевої приналежності. Рештки кісток, характер яких неможливо було визначити, було знайдено у 4 похованнях жінок, 4 чоловіків, 4 дітей або підлітків. Для 25 захоронень статево-вікові визначення відсутні. В чоловічих похованнях інвентар був представлений як знаряддями праці, так і атрибутами влади: крем'яні відщепи, металеві пластини, кам'яна булава, кременеве скребло. Жіночий набір включав фаянсові намистини, рештки металевих скоб, крем'яні відщепи, астрагал, керамічний посуд. У похованнях дітей та підлітків супроводжуваний інвентар складався з металевих гривни і скроневих кілець, астрагалів. Не визначені в плані статі та віку поховання містили майже всі варіації поховального приданого. 12 поховань в цій категорії не мали жодного додаткового поховального приданого, а саме: 8 – не визначених, 2 – дітей та підлітків, 1 – жіноче та 1 – чоловіче.

Р.О. Литвиненко припускає, що м'ясна вирізка туші навколо хребта найчастіше супроводжувала жіночі поховання [Литвиненко 2006, с. 178]. Проте серед поховань з хребтами тварин є 5 захоронень дітей або підлітків (в тому числі – дівчат), 3 – жінок, 2 – чоловіків і 1 – не визначене. Найбільш наповнені інвентарем у цій категорії виступають жіночі могили. Серед поховального приданого тут трапляються фаянсові та кістяні намистини, металеві пронизки, крем'яні стріла, відщеп і пластина, кістяна пряжка. У захороненнях дітей і підлітків знаходять крем'яні відщепи, кам'яні бруски, астрагали, керамічні та дерев'яні посудини, кістяні пряжки. З двох чоловічих поховань одне немає жодного додаткового супроводжувального приданого, а до іншого було покладено лише крем'яний відщеп. Одне статево невизначене доросле поховання додатково супроводжувалося «шкурою».

Поховання з однією кінцівкою тварини, розподілились наступним чином: 2 – жіночі, 2 – діти/підлітки, 3 – не визначені. Лише в двох похованнях локалізувався інший інвентар. В жіночому – намиста та у одному з невизначених – керамічна посудина.

Серед 4 випадків з лопатками тварин: 1 – чоловіче, 3 – не визначені за статтю і віком. Чоловіче поховання супроводжувалося двома кістяними пряжками, ще два – мушлями, мідно-бронзовим ножом, шилом, крем'яними стрілами, відщепами, віджимниками, кам'яними абразивами, іклами тварин, кістяними пряжками та керамічним посудом. Одне зі захоронень було безінвентарним.

Серед поховань з ребрами одне – жіноче (кременева пластина та керамічний посуд), два – не визначені.

Найпоширенішим варіантом поховального приданого для захоронень із «м'ясною їжею» виступають різноманітні варіанти знарядь праці або виробничого реманенту: 11 поховань з крем'яними відщепами, 3 – з кременевими пластинами, 2 – з крем'яними жовнами, 2 віджимники (крем'яний та кістяний), 2 крем'яних скребла, 1 – з кам'яними брусками, 1 – з випростувачами древків стріл, 1 – з кам'яним товкачем, 2 – з кам'яними абразивами тощо. Найцікавішим в цьому випадку є поховання Олександрівськ 1/49 Луганської обл. Тут було покладено 3 крем'яні віджимники, 2 кам'яні абразиви, 2 пари випростувачів древків стріл, 8 крем'яних відщепів, 12 стріл, уламки металевго ножа та металевго шила. Захоронення супроводжувалося лопаткою та ребром тварини [Братченко 2008, с. 155-156, рис. 31]. Можливо, це поховання належало людині, яка за життя займалась виготовленням стріл – стріларобові.

Основним способом поховання для бабинців є тілопокладання. З усього масиву поховань з кістками тварин 38 (57%) не мали статево-вікових визначень, більшість з них, імовірно, належить дорослим. З визначених: 11 (17%) поховань належали дітям або підліткам обох статей, 10 (15%) – жінкам, 7 (11%) – чоловікам. Стратиграфічний статус поховань ДДБК з м'ясною їжею є наступним: 28 – основні в кургані (42%), 29 – впускні (44%): 18 (28%) – без досипок, 11 (16%) – з досипками, для 8 (14%) – стратиграфія невизначена. Могильною спорудою для поховань є яма, в 17 (26%) з них знаходилась дерев'яна рама.

Інтерпретація. Проблема вивчення та інтерпретації поховальної обрядовості культури багатовалікової кераміки (майбутньої ДДБК) постала перед науковцями в середині ХХ сторіччя, хоча перші спроби належать ще В.О. Городцову, який не диференціював цю культуру від зрубної. Саме він висунув ідею про те, що для ранніх кочовиків на цій території шмати м'яса (археологізовані кістки тварин), покладалися до поховання, як запаси їжі для померлого [Городцов 1907, с. 233]. В пізніших дослідженнях з цієї проблематики існують різні думки. І.О. Післарій вказує на те, що наявність кісток в похованні може трактуватись досить нерівнозначно. Прикладом напутньої їжі в цьому випадку є поховання Олександрівськ 1/4 Луганської обл., де серед кісток тварин знаходився ніж [Археология ... 1985, с. 456, рис. 123, 7, 11, 12]. Від початку це був шмат призначеного для їжі м'яса, в якого було встромлено ножа. Загалом їжа в похованні могла бути представлена не лише м'ясом, а й іншими продуктами – сиром, кашами, напоями, що покладались в різноманітних посудинах – як глиняних, так і дерев'яних. Ця традиція відноситься до обрядів жертвоприношень. Їжа виступає у якості пожертв-подарунків, наприклад, як годування померлого. Така форма жертвоприношення має сподобатись духам, щоб душа померлого змогла перейти до потойбічного світу [Післарій 1991, с. 58].

На думку І.Ф. Ковальової, для культур доби бронзи було притаманним наділяти надзвичайними можливостями деяких тварин, зокрема дрібну й велику рогату худобу. Серед них є баран, який в релігійних уявленнях передньоазійських культур пов'язаний з божеством місяця та є покровителем металургів і ковалів [Ковалева 1989, с. 50]. Така думка є досить цікавою, враховуючи, що в похованнях ДДБК, які супроводжувались кістками тварин, було знайдено чимало виробів з металу та каменю. І.Ф. Ковальова припускає, що покладання напутньої їжі, ймовірно, є проявом жертвоприношення богам, яке має забезпечити переселення душі померлого та благополуччя живих [Ковалева 1989, с. 56].

Цікавим є те, що м'ясна їжа багатьма дослідниками розцінюється в якості критерію виокремлення неординарних поховань [Отрощенко 1979, с. 86; Ковалева 1981, с. 66; Литвиненко 1992, с. 140; Цимиданов 2004, с. 9]. М'ясна їжа могла виступати важливим індикатором статусу всередині спільноти. В.В. Цимиданов вважає, що навіть серед скотарів – власників великих стад худоби, м'ясо не часто вживали в їжу звичайні представники спільноти. Тому наявність його решток у могилі може свідчити про поховання представників соціальної верхівки. Дослідник зазначає, що у скотарів існувала градація частин туші за

ступенем престижності – ребра, кінцівки, крижі, тазові кістки, частини хребта, щелепи, лопатки. Наявність певної частини м'яса у похованні могла бути показником рангу небіжчика [Цимиданов 2004, с. 50]. Враховуючи відносно незначну кількість поховань з напутньою їжею у ДДБК, їх непересічний інвентар і різноманітність інших елементів поховальної обрядовості, такі релігійно-ритуальні паралелі можна використовувати в подальших інтерпретаційних дослідженнях.

Висновки. Проаналізувавши наявний масив джерел, вдалося з'ясувати, що м'ясна напутня їжа серед загального масиву ДДБК трапляється лише в кожному двадцятому похованні. Цей показник може вказувати на те, що традиція її покладання м'яса померлому стосувалась далеко не всіх представників бабинської спільноти. Було чітко визначено, що не всі кістки тварин в могилі варто інтерпретувати як напутню їжу, їх слід виокремлювати, в залежності від частини туші, форми і локалізації. Безпосередньо до решток напутньої їжі було віднесено такі категорії кісток: рештки хребтів, ребра, лопатки, поодинокі кінцівки та інші дрібні кістки, які знаходились всередині могили, поруч з тілом похованого. В більшості випадків, незалежно від статі, померлих супроводжував непересічний поховальний інвентар, що включав виробничі інструменти, прикраси, вироби з каменю, дерева й металу. Традиція покладання м'ясної напутньої їжі в ДДБК тяжіє до теренів сучасних Донецької та Луганської областей, що підтверджує думку Р.О. Литвиненка щодо певної регіональної специфіки не лише в межах культурної області Бабине, а й навіть такої гомогенної культури, якою видається ДДБК. Враховуючи наявні дані, можна вважати м'ясну напутню їжу ознакою неординарних комплексів ДДБК, які припустимо пов'язані з похованнями майстрів, носіїв влади, непересічних представників громади або членів їх родин.

Гришук О.М.

МЯСНАЯ НАПУТСТВЕННАЯ ЕДА В ПОГРЕБЕНИЯХ ДНЕПРО-ДОНСКОЙ БАБИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассмотрены вопросы, посвященные наличию в погребениях днепро-донской бабинской культуры костей мелкого и крупного копытного скота. Наличие таких останков среди погребального инвентаря трактуется как традиция сопровождать переход умершего из мира живых в мир мертвых запасами еды. Это может быть, как трапеза для самого умершего, так и подношения духам предков и загробного мира. На уровне археологических источников критерием наличия этого обряда выступает расположение костей животных в непосредственной близости от тела захороненного, то есть непосредственно в могиле. Нами было выделено категории костей, которые можно отнести непосредственно к напутственной еде. Это, в первую очередь, мелкие, плохо диагностируемые кости, располагающиеся в погребении, в одном случае – даже непосредственно в деревянной посуде, а также – кости позвоночника, ноги, ребра и лопатки. В ходе исследования было установлено, что общее количество таких погребений составляет всего приблизительно 5% от общего количества захоронений бабинцев. Половозрастная дифференциация показывает, что мясная еда могла сопровождать захоронения как взрослых, так и детей, независимо от пола. Большинство могил сопровождаются богатым погребальным инвентарем, среди которого присутствуют изделия из металла и камня, рабочие инструменты, атрибуты власти, украшения, астрагалы. Кроме того, для возведения погребений в 58% случаев возводились дополнительные архитектурные элементы в виде досыпок или насыпей. Количество основных и впускных в курган погребений приблизительно одинаковое.

Небольшое количество погребений с напутственной мясной едой, большинство из которых располагают богатым инвентарем и к возведению которых прилагались дополнительные усилия, указывает на то, что они могли принадлежать нерядовым представителям бабинской общины.

Ключевые слова: бронзовый век, днепро-донская бабинская культура, погребальный обряд, мясная напутственная еда, социальная дифференциация.

MEAT FILLED FOOD IN THE BURIALS OF DNIEPER-DON BABYNE CULTURE

This article discusses the issues related to the presence of small and large ungulate cattle bones in the graves of the Dnieper-Don Babyne culture. Their presence in funeral inventory is treated as a tradition to accompany the transition of the deceased from the world of living to the world of dead by food supplies. This may be a meal for the deceased himself, or an offer to spirits of ancestors and the afterlife. At the level of archaeological records, the criterion for the presence of this rite is represented by the location of the bones of animals in close proximity to the body of the buried, that is, more specifically, particularly in the grave. I have identified the category of bones which can be attributed as partying food. First of all, these are small, weakly diagnosed bones located in the burial, in one case directly placed into wooden dishes. These are also - bones of the spine, legs, ribs and scapula. The study found that the total number of such burials is only about 5% of the total number of Babyne burials. Gender and age differentiation shows that meat food could accompany the burials of either adults or children regardless of gender. Most of the graves include rich funeral inventory, among which there are metal and stone artifacts, tools, attributes of power, jewelry, and Astragalus. In addition, for the construction of burials in 58% of cases additional architectural elements were erected in the form of additional landings or embankments. The number of main and inlet burials in the mound is approximately the same.

A small number of burials with meat farewell, most of which have rich inventory and additional efforts were made to erect, indicates that they could belong to people who had a high social status in the Babyne culture society. These may be the burials of masters, representatives of the authorities (leaders) or members of their families.

Keywords: Bronze Age, Dnieper-Don Babyne culture, burial ceremony, meat meal, social stratification.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Алѣкшин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока) / В.А. Алѣкшин. – Л.: Наука, 1986. – 191 с.

Археология Украинской ССР: в 3-х т. – Т. 1 / Под ред. И.И. Артеменко, В.Д. Барана, В.М. Зубаря. – К.: Наук. думка, 1985. – 568 с.

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы / С.С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1982. – 211 с.

Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) / С.Н. Братченко // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 21-42.

Братченко С.Н. Олександрівські могили-кургани в долині Лугані / С.Н. Братченко // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2008. – № 8. – С. 134-217.

Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. / В.А. Городцов // Труды XIII Археологического съезда: в 3-х т. – М., 1907. – Т. 1. – С. 211–285.

Геннеп А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / Пер. с франц. Ю.Е. Ивановой, А.В. Покровской. – М.: Восточная литература, 1999. – 198 с.

Дубовская О.Р. Погребения культуры многоваликовой керамики Донетчины и Северо-Восточного Приазовья / О.Р. Дубовская // Археология и краеведение – школе: тез. обл. семинара. – Донецк, 1985. – С. 19-21.

Ильюков Л.С., Казакова Л.М. Курганы Миусского полуострова / Л.С. Ильюков, Л.М. Казакова. – Ростов-н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1988. – 166 с.

Ковалёва И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке / И.Ф. Ковалёва. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1981. – 80 с.

Ковалёва И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины) / И.Ф. Ковалёва. – Днепропетровск: Из-во Днепр. ун-та, 1983. – 108 с.

Ковалёва И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины): Учеб. Пособие / И.Ф. Ковалёва. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1989. – 88 с.

Литвиненко Р.А. Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона / Р.А. Литвиненко // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи: (Донецьк, квіт. 1997 р.). – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 1997. – Кн. 1. – С. 10-13.

Литвиненко Р.А. Деревянная посуда культуры Бабино / Р.А. Литвиненко // ДАЗ. – Вып. 11. – Донецк, 2004. – С. 20-54.

Литвиненко Р.А. Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд) / Р.А. Литвиненко // МДАСУ. – № 5. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2006. – С. 157-187.

Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабине з металевими ножами / Р.О. Литвиненко // ДАЗ. – Вып. 12. – Донецьк: Вид-во Дон НУ, 2006а. – С. 32-61.

Литвиненко Р.О. Стативно-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур / Р.О. Литвиненко // МДАСУ. – № 7: Від неоліту до кіммерійців. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2007. – С. 156-172.

Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине / Р.О. Литвиненко // МДАСУ. – № 9. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2009. – С. 44-90.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: спец. 07.00.04 – “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009а. – 32 с.

Литвиненко Р.О. Керамічний посуд в поховальній обрядовості бабинських культур / Р.О. Литвиненко // Україна у світовому історичному просторі. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2016. – С. 209-213.

Отрощенко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) / В.В. Отрощенко // Обряды и верования древнего населения Украины. Сборник научных трудов. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 5-17.

Отрощенко В.В. О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики / В.В. Отрощенко // История и археология Слободской Украины: тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф. – Харьков, 1992. – С. 163-165.

Писларий И.А. Погребальный обряд племен культуры многоваликовой керамики / И.А. Писларий // Древняя история населения Украины. – К., 1991. – С. 52-66.

Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества / В.В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с.

REFERENCES

Alokshin V.A. Sotsial'naya struktura i pogrebal'nyy obryad drevnezemledel'cheskikh obshchestv (po arkheologicheskim materialam Sredney Azii i Blizhnego Vostoka) / V.A. Alokshin. – L.: Nauka, 1986. – 191 s.

Arkheologiya Ukrainy SSR. V 3-kh t. T. 1 / Pod red. I.I. Artemenko, V.D. Barana, V.M. Zubarya. – K.: Nauk. dumka, 1985. – 568 s.

Berezanskaya S.S. Severnaya Ukraina v epokhu bronzy / S.S. Berezanskaya. – K.: Nauk. dumka, 1982. – 211 s.

Bratchenko S.N. K voprosu o slozhenii babinskoj kul'tury (mnogovalikovoj keramiki) / S.N. Bratchenko // Vil'nyanskiye kurgany v Dneprovskom Nadporozh'ye. – K.: Nauk. dumka, 1977. – S. 21-42.

Bratchenko S.N. Oleksandrivs'ki mohyly-kurhany v dolyni Luhani / S.N. Bratchenko // Materialy ta doslidzhennya z arkheolohiyi Skhidnoyi Ukrayiny. – Luhans'k: Vyd-vo SNU, 2008. – № 8. – S. 134-217.

Gorodtsov V.A. Rezul'taty arkheologicheskikh issledovaniy v Bakhmutskom uyezde Yekaterinoslavskoy gubernii 1903 g. / V.A. Gorodtsov // Trudy KHÍÍÍ Arkheologicheskogo s"yezda: v 3-kh t. – M., 1907. – T. 1. – S. 211–285.

Gennep A., van. Obryady perekhoda. Sistematicheskoye izucheniye obryadov / Per. s frants. Yu. Ye. Ivanovoy, A.V. Pokrovskoy. – M.: Izdatel'skaya firma "Vostochnaya literatura" RAN, 1999. – 198 s.

Dubovskaya O.R. Pogrebeniya kul'tury mnogovalikovoy keramiki Donetchiny i Severo-Vostochnogo Priazov'ya / O.R. Dubovskaya // Arkheologiya i krayevedeniye – shkole: Tez. obl. seminaru. – Donetsk, 1985. – S. 19-21.

Il'yukov L.S., Kazakova L.M. Kurgany Miuskogo poluostrova / L.S. Il'yukov, L.M. Kazakova. – Rostov-n/D: Izd-vo Rostov. un-ta, 1988. – 166 s.

Kovalova I.F. Sever Stepnogo Podneprov'ya v srednem bronzovom veke / I.F. Kovalova. – Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1981. – 80 s.

Kovalova I.F. Pogrebal'nyy obryad i ideologiya rannikh skotovodov (po materialam kul'tur bronzovogo veka Levoberezhnoy Ukrainy) / I.F. Kovalova. – Dnepropetrovsk: DGU, 1983. – 108 s.

Kovalova I.F. Sotsial'naya i dukhovnaya kul'tura plemen bronzovogo veka (po materialam Levoberezhnoy Ukrainy): Ucheb. Posobiye / I.F. Kovalova. – Dnepropetrovsk: DGU, 1989. – 88 s.

Litvinenko R.A. Ob odnoy paralleli v pogrebal'nom obryade skotovodcheskikh plemen epokhi bronzy Dnepro-Donetskogo regiona / R.A. Litvinenko // Materialy vuzivs'koyi naukovoyi konferentsiyi profesors'ko-vykladats'koho skladu za pidsumkamy naukovo-doslidnyts'koyi roboty: (Donets'k, kvit. 1997 r.). – Donets'k: Vyd-vo Don. un-tu, 1997. – Kn. 1. – S. 10-13.

Litvinenko R.A. Derevyannaya posuda kul'tury Babino / R.A. Litvinenko // DAZ. – Vyp. 11. – Donetsk, 2004. – S. 20-54.

Litvinenko R.A. Dnepro-Donskaya babinskaya kul'tura (istochniki, areal, pogrebal'nyy obryad) / R.A. Litvinenko // MDASU. – Lugans'k: Vid-vo SNU, 2006. – № 5. – S. 157-187.

Lytvynenko R.O. Pokhovannya kul'turnoho kola Babyne z metalevymy nozhamy / R.O. Lytvynenko // DAZ. – Vyp. 12. – Donets'k: Vyd-vo Don NU, 2006a. – S. 32-61.

Lytvynenko R.O. Statevo-vikova dyferentsiatsiya v pokhoval'nomu obryadi babyns'kykh kul'tur / R.O. Lytvynenko // Materialy ta doslidzhennya z arkheolohiyi Skhidnoyi Ukrayiny. – № 7: Vid neolitu do kimmeriytsiv. – Luhans'k: Vyd-vo SNU, 2007. – S. 156-172.

Lytvynenko R.O. Geneza, rozvytok ta istorychna dolya kul'turnoho kola Babyne / R.O. Lytvynenko // MDASU. – № 9. – Luhans'k: Vyd-vo SNU, 2009. – S. 44-90.

Lytvynenko R.O. Kul'turne kolo Babyne (za materialamy pokhoval'nykh pam'yatok): avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk.: 07.00.04 – "Arkheolohiya" / In-t arkheol. NANU. – K., 2009a. – 32 s.

Lytvynenko R.O. Keramichnyy posud v pokhoval'niy obryadovosti babyns'kykh kul'tur / R.O. Lytvynenko // Ukrayina u svitovomu istorychnomu prostori. Zbirnyk materialiv Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. – Mariupol': MDU, 2016. – S. 209-213.

Otroshchenko V.V. Ideologicheskiye vozzreniya plemen epokhi bronzy na territorii Ukrainy (po materialam srubnoy kul'tury) / V.V. Otroshchenko // Obryady i verovaniya drevnego naseleniya Ukrainy. Sbornik nauchnykh trudov. – K.: Nauk. dumka, 1990. – S. 5-17.

Otroshchenko V.V. O ranney obryadovoy gruppe pogrebeniy kul'tury mnogovalikovoy keramiki / V.O. Otroshchenko // Istoriya i arkheologiya Slobodskoy Ukrainy: Tez. dokl. i soobshch. Vseukrainskoyi konf. – Khar'kov, 1992. – S. 163-165.

Pislariy I.A. Pogrebal'nyy obryad plemen kul'tury mnogovalikovoy keramiki / I.A. Pislariy // Drevnyaya istoriya naseleniya Ukrainy. – K., 1991. – S. 52-66.

Tsimidanov V.V. Sotsial'naya struktura srubnogo obshchestva / V.V. Tsimidanov. – Donetsk, 2004. – 204 s.